

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE FARKLI ETNİK KÖKENLERDEN VE MEZHEPLERDEN HİRİSTİYANLAR ARASINDAKİ EVLİLİKLER*

Yahya Araz**

Öz

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklere değinmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı'nın yönetimi altında yaşayan Hıristiyan cemaatler, imparatorluğun son yüzyılında milliyetçilik ve yoğun misyonerlik faaliyetlerine karşı kendilerini yeniden tanımlama ihtiyacını hissettiler. Özellikle misyonerlik faaliyetleri var olan cemaatsel yapıların parçalanmasına ve yeni cemaatlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Misyonerlik faaliyetleri özellikle Ermeni cemaatini derinden etkiledi. 1850'lere gelindiğinde Ermeni cemaati Gregoryenler, Katolikler ve Protestanlar arasında üçe bölünmüştü. Cemaatler, böyle bir ortamda cemaatsel bütünlüklerini ve kimliklerini korumak için birbirlerine karşı katı ve kıskanç bir tutum takındılar. Bunun gündelik yaşama yansımaları son derece acı hikâyelerin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Yaşanan sorunlar farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasında yapılan evliliklerde belirgin bir şekilde görülebilir. Böyle evlilikler cemaatsel sınırların aşındırılması olarak görülecek cemaatler, bu evlilikleri engellemek için her türlü baskı aracını kullanacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan cemaatler, misyonerlik faaliyetleri, milliyetçilik, cemaatler arası evlilikler

Marriages among the Christians of Different Ethnic Origins and Sects in the Late Ottoman Period

Abstract

This Study aims to touch on Marriages among Christians of different ethnic origins or sects in the Late Ottoman Empire. Christian communities living under the Ottoman rule felt the need to redefine themselves against nationalism and intense missionary activities in the last century of the empire. Especially missionary activities led to disintegration of existing communal structures and the emergence of new communities. Particularly

* Makalenin ilk versiyonu XVII. Türk Tarih Kongresi'ne (15-17 Eylül 2014, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı*, Buca – İzmir / Türkiye, yahya.araz@deu.edu.tr

the Armenian community was deeply affected by these activities. When it came to 1850s Armenian community was divided among the Gregorian, Catholics and Protestants into three parts. Communities, in such an atmosphere, had rigid and jealous attitude against each other to protect their communal integrity and identity. Its reflection in everyday life would lead to emerge of extremely painful stories. The problems experienced can be observed clearly in marriages among the Christians of different ethnic origins or sects. Such marriages will be seen as eroding of communal boundaries and communities will use all kinds of pressure to prevent these marriages.

Keywords: Ottoman Empire, Christian communities, missionary activities, nationalism, inter-communal marriages

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında yaşayan farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyan cemaatler ve topluluklar, imparatorluğun son dönemlerini etnik ve mezhepsel farklılıkların zeminini oluşturduğu bir sürtüşme ve kavgayla geçirdiler. Etnik ve mezhepsel aidiyetlerin tehditler karşısında tahkim edilmeye ihtiyaç duyduğu bu dönemde, cemaatlerin birbirlerine dokunabildikleri toplumsal yaşamın çeşitli alanları, onların ayrılıklarını ve krizlerini derinleştiren araçlara dönüştü. Ahmed Cevdet Paşa, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarında Ermeni cemaati ile mezhep değiştirip Katolik mezhebine geçen Ermeniler arasındaki gerginliğin ileri boyutlara ulaştığını anlatmak için ölümler üzerinden giriştikleri kavgaya göndermede bulunmaktadır. Devlet tarafından "millet" olarak tanınacakları tarihlere kadar Katolik Ermenilerin müstakil kiliseleri ve mezarlıkları yoktu. Ermeniler, Katolik olduğunu düşündükleri kişilerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkıyorlardı. Ahmed Cevdet, birçok yerde tamamen bu nedenlerle, Katolik Ermeni ölümlerinin "meydanda kalıp taaffün" ettiğini yazmıştır. Onun çok iyi tespit ettiği üzere Ermeniler, bu şekilde hareket ederek Katolik Ermenileri "tahkir" ediyor, onları ölen her insanın son yolculuğunda hak ettiği cenaze ve defin merasiminden yoksun bırakıyorlardı.¹ Yapılan, mezhep değiştirip "yoldan çıkanlara" ve onlarla birlikte olanlara verilen bir karşılıktı sadece.

Etnik ve mezhepsel farklılıkların yol açtığı sürtüşme ve kavgalar, cemaat mensuplarını üzen ve yoran sonuçlar üretebiliyordu. Günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan Osmanlı Dimetoka'sında Bulgarlar ve Rumlar arasında ölen bir Bulgar çocuğunun defni konusunda yaşanan sorun üzerine Bulgarların, 13 Kasım 1897'de Adliye Nezâreti'ne yazdıkları dilekçede, kişilerin ölümle birlikte artık yaşayanların birbirlerine karşı giriştikleri kavga ve mücadeleden "azade" oldukları dokunaklı bir şekilde anlatılmaktadır. Onlara göre, tam da bu nedenle, "terk-i

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1891/1892, s. 9.

dağdağa-i cihân eden” kişilere reva görülen muamele hiç yakışık almazdı. Sorun Rumların, aynı mezhepten olmasına karşın ölen bir Bulgar çocuğunun kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri mezarlığa gömülmesine karşı çıkmasından kaynaklanmıştı.² Oysa bir kuşak önce yani sorunu çıkaranların babaları, Bulgar ya da Rum, aynı mezarlığa gömülüyordu. Etnik bir mesele küçük bir çocuğu bir mezar yerinden mahrum edecek, ailesini de tarifsiz acılar içinde bırakacaktır. Ne var ki yatacak bir mezar yerinden mahrum edilmeye çalışılan bir çocuğun yakınları tarafından yükseltilen feryatlar, cemaatlerin, kolektif kimliklerini güçlendirmek ve hâkimiyet alanlarının sınırlarını daha belirgin hale getirmek için hiçbir fırsatı kaçırmadıkları bir dünyada, hak ettiği karşılığı alamadan yitip gidebiliyordu.

Ahmed Cevdet Paşa'nın farklı mezheplerden Ermeniler arasındaki sorunlara ilişkin olarak aktardıkları ile Bulgarlar ve Rumların ölmüş bir çocuğun gömülmesi üzerinden ürettikleri mezarlık tartışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz-yüz elli yılına yayılan cemaatler arası sorunların sebepleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu iki örnek iki olgunun, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, bu dönemde yaşanan etnik ve mezhepsel kırılmaların anlaşılmasında kullanılabilecek işlevsel araçlar olduklarını ima etmektedir. Misyonerlik faaliyetleri etkinliğini imparatorluğun Asya, milliyetçilik ise Avrupa topraklarında daha belirgin bir şekilde hissettirecektir. Mezarlıklar ve evlilikler gibi cemaat mensuplarının birleşmesini ve bir araya gelmesini sağlayan mekânlar ve gelişmeler, misyonerliğin ve milliyetçiliğin katkı sağladığı yarınmalar sayesinde, cemaatlerin kendilerini diğerlerinden ayırmak için kullandıkları araçlara dönüşecektir. Misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gündelik yaşamda farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasına yol açacaktır.

19. yüzyılın ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında yaşayan farklı etnik ve mezhepsel kökenlerden cemaatler ve topluluklar arasındaki ilişkiler, elli hatta otuz yıl öncesinden oldukça farklıydı. İmparatorluğun erken dönemlerinden itibaren oluşturulan ve 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren cemaatsel yapı, dönemin gelişmeleri karşısında çözülüp yeniden tanımlanıyordu. Bu döneme kadar imparatorluğun gayrimüslim tebaasıyla ilişkileri, etnik farklılıkları genellikle göz ardı eden üç cemaatsel/dinsel yapı üzerinden kurulmuştu. Rum Ortodoks Patrikliği, Rumlar başta olmak üzere Ortodoks mezhebinden ancak farklı etnik kökenlerden olan birçok topluluğu temsil etmekteydi. Ermeni Patrikliği, Ermenilerin yanında Ortadoğu coğrafyasının kadim Hıristiyan topluluklarını temsil etme yetkisine sahipti. Musevi topluluklar ise gevşek bir bağla Hahambaşılık tarafından temsil ediliyorlardı.³ Bu yapıya, 19. yüzyılın ilk yarısında iki yeni cemaat

² BOA, ŞD: 1925/13 (1 Teşrinisani 1313/13 Kasım 1897). Metin içinde kısaltılarak kullanılan arşiv kaynaklarının eksiksiz künyelerine kaynaklar kısmında yer verilmiştir.

³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatsel yapılar çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Yapılan çalışmalar değerlendirilen ve konu hakkındaki farklı görüşleri tartışan bir çalışma için bkz. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

eklendi. Önce Katolik ardından Protestan misyonerlerin uzun, sabırlı ve inatçı çabaları sonrasında, elbette kendilerini himaye eden devletlerin de büyük desteklerini alarak, Katolikler 1830'da, Protestanlar da 1850'de devlet tarafından resmi olarak tanınan "millet" statüsüne sahip cemaatler olarak ortaya çıktılar.⁴

Sorun Musevi topluluklardan ziyade Hıristiyan cemaatlerle ilgiliydi. Misyonerlerin, imparatorluğun Hıristiyan toplulukları arasındaki faaliyetleri dini ve dünyevi yaşamı etkileyen önemli kimlik sorunlarına yol açtı.⁵ Yeni ortaya çıkan Katolik ve Protestan cemaat mensuplarının kendileri olmasa da anneleri, babaları yukarıda ifade edilen kadim cemaatsel kimlikleriyle var olmuş, yaşamış ve ölmüşlerdi. Bu anne ve babaların çocukları önce misyonerlerin büyük fedakârlıklar ve sarsılmaz bir inançla yağdırdıkları muazzam çabaları, daha sonra da sayıları arttıkça birbirlerini etkilemeleri sayesinde Katolikleşmeye ya da Protestanlaşmaya başlayacaklardır. Süreç çok hızlı ilerlemiyordu ancak var olan cemaatsel yapıyı tehdit edici görünüyordu.⁶ Bunun farkına erken tarihlerde varılacaktır.

Rum ve Ermeni cemaatlerini yönetenler, 19. yüzyıla gelmeden çok önce, Katolik misyonerlerin kendi cemaatleri arasındaki faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlamışlardı. Bu faaliyetleri engelleme çabalarına devletin de katkı sunmasını bekliyorlardı. Yazdıkları dilekçelerde devletten, misyonerlerin faaliyetlerini engellemesini, Osmanlı coğrafyasında Hıristiyanlar arasında gezmelerinin yasaklanmasını ve mezhep değiştirenlerin sürülmesini istiyorlardı.⁷ Hem bu dilekçelerle istenenlerden hem de kendi çabalarıyla ürettikleri çözümlerden cemaatlerin, ilerleyen dönemlerde misyonerlerin faaliyetlerine ve bu faaliyetler sonrasında Katolikleşen ya da Protestanlaşan kişilere karşı izleyecekleri tutumun ipuçlarını edinmek mümkündür. Devlet, şikâyetlere bağlı olarak, 17. yüzyıldan cemaatin resmi olarak tanınacağı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar verdiği emirlerde, Katolik misyonerlerin sürülmelerini ya da buldukları yerlerin dışında dolaşmalarının yasaklanmasını, Katolik propagandası yapan kitapların basıldığı matbaaların kapatılmasını emrediyordu. Emirlerin ve yasakların sert dilinden de anlaşılacağı üzere devlet, Ermeni cemaatinin de arzuları doğrultusunda, Katolik ve ileride Protestan misyonerlerin yürüttükleri faaliyetleri birlik ve beraberliği yok eden

⁴ Katolik ve Protestan misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri için bkz. Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, (çev. Cemile Erdek), Küre Yayınları, İstanbul 2009; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

⁵ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 120-121.

⁶ Aslında Protestan ve Katoliklerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusları her zaman sınırlı kalmıştır. Mesela 1897'de Katolikler nüfusun % 0.64'ünü (120,479), Protestanlar % 0.24'ünü (44,630) oluşturuyorlardı. Bu rakamlar Arap vilayetlerini kapsamamaktadır. Bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, c. 2, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara 2003, s. 50.

⁷ Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 21-22, 32-33, 161-163.

ve “ihtilâl”e sebep olan bir “fesâd” olarak görmekteydi. 18. yüzyılın ilk yarısında bir Osmanlı tarihçisi, misyonerlerin faaliyetleri sonrasında mezhep değiştirip Katolikleşen Ermenileri hastalığa yakalanmış kişiler olarak tasvir etmekte tereddüt göstermemiştir. Bu hastalık, Batı’dan gelmiş olmasının işareti olarak, yazarın tanımlamasıyla, “illet-i frengi” idi.⁸

Kelimelere yansıyan sertliğe karşın devlet, Gayrimüslim cemaatler arasındaki sorunlara karışmaya pek istekli değildi. Sorunlarını kendi aralarında çözmelerini onlara karışmaya tercih ediyordu. Gönülsüz müdahaleler ancak şikâyet söz konusu olduğunda ya da kamu düzeni zarar gördüğünde gerçekleşiyordu. Tehdidi doğrudan hissedenler gayrimüslim cemaatler özellikle de Ermenilerdi. Katolikliği daha sonra Protestanlığı Rumlar arasında yayma girişimleri pek başarılı olamadı. Misyonerler, bu durumu “görünen o ki, Rum Ortodokslar arasında ruhlarını kurtuluşa erdirmek isteyen pek fazla insan yoktu[r]” şeklinde yorumlayarak⁹ faaliyetlerini Ermenilere ve coğrafyanın en eski Hıristiyan topluluklarından olan Süryani, Asuri, Keldani ve Maruni cemaatlerine yönelttiler. Misyonerlerin bu topluluklar arasındaki faaliyetleri, uzun vadede cemaatsel yapıların parçalanması ve devletin meşruiyetinin altının oyulmasıyla sonuçlanacaktır.¹⁰

Ermeniler arasında, Katolikliğe ya da Protestanlığa geçenleri cezalandırma girişimleri zaman zaman toplumsal dışlanmanın da ötesine geçerek tahkir ve küçük düşürmeye dönüştü. Patriklerin ve diğer cemaat önderlerinin öncülüğünde, Katolik ya da Protestan olanlarla iletişim kurulması, iş yapılması, onlara kefil olunması engellenmeye çalışılıyordu. Afroz edip cemaatin nezdinde itibar kaybına uğratmak da bir baskı yolu olarak kullanılıyordu. Katolik ve Protestanlara yönelik baskılar su ve ekmek vermemeye, sokaklardan geçerken üzerlerine tükürülmeye, pis sular atılmaya ve taşlanmaya kadar varmaktaydı.¹¹ 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına giren ve büyük çoğunluğu "American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM/BOARD)"¹² adındaki Amerikan misyoner örgütüne bağlı misyonerler, misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Ermenileri ve diğer Hıristiyan cemaatler arasında yarattığı huzursuzluğun ve bunun yol açtığı karışıklıkların canlı tanıkları olacaklardır.

⁸ Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizâde*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1865, s. 314-315.

⁹ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (çev. Devrim Evcı), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 195.

¹⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 147-173.

¹¹ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s. IX-XIV, 1-20; E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or, Memoirs of Rev. William Goodell*, Robert Carter and Brothers, New York 1877, s. 309-310; Jeremy Salt, “Trouble Wherever They Went: American Missionaries in Anatolia and Ottoman Syria in the Nineteenth Century”, *The Muslim World*, c. 92, (2002), s. 287-313.

¹² Bkz. Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, s. 15-16.

Baskılar, Ermeni cemaatinin parçalanmasının önüne geçmekte yetersiz kaldı. 19. yüzyılın ilk yarısı tamamlandığında Ermeniler arasında fiili olarak yaşanan bölünme resmi olarak da tamamlanmıştı. Ermeni cemaatinden iki yeni cemaat daha, Katolik ve Protestan cemaatleri, ortaya çıkmıştı. Birbirleriyle uğraşmayı kimliklerinin koruyucu ve güçlendirici aracı olarak gören, aynı dili konuşan ancak farklı mezhepsel bağlılıklara sahip üç Ermeni cemaati¹³ Süryani, Asuri ve Keldani cemaatlerinden Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler de "millet" statüsüne kavuşan Katolik Ermeni ve Protestan Ermeni cemaatlerine eklemenecektir.

Misyonerlik faaliyetleri, imparatorluğun Asya topraklarında mezhepsel yarılmalara yol açmış ve var olan farklılıkları derinleştirmişti. Burada ilişkiler önemli oranda mezhepsel aidiyetler üzerinden kuruluyordu. Oysa imparatorluğun Avrupa topraklarında aynı mezhebe/inanca mensubiyet bir arada olmak ve kalmak için yeterli olmaktan uzaktı. Büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebine mensup Balkan halkları, milliyetçiliğin etkisi altında bu coğrafyada yaşayan insanların yaşamlarını zorlaştıracak kanlı mücadelelere giriştiler.¹⁴ Balkan halkları, özerklik ya da bağımsızlıklarının yanında kendi dillerinde ibadet edebilecekleri ve din görevlilerini kendilerinin seçebilecekleri bir "milli kilise" üzerinde ısrarla duruyorlardı.¹⁵ Patrikhane, "Sırların, Romenlerin imparatorluktan hukuki veya fiili kopuşuyla otorite alanını yitiriyordu. Şimdi Tanzimat'ın getirdiği dini tolerans ulusalcılıkla birleşince, henüz imparatorluğun uyuğu olan Bulgarlar üzerindeki kontrolünü de kaybetmişti."¹⁶ Rum Patrikhanesi ve onun "Helenleştirme" tehdidine karşı verdikleri mücadele Bulgarların ulusal bilinçlenmesinde ve kimliklerinin oluşumunda önemli bir yere sahip oldu.¹⁷ Bulgarlar, Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir kilise oluşturmak için büyük mücadelelere giriştiler. Rum Patrikhanesi'nin gücünü kıracak ve kendilerine destek sağlayacak farklı yolları denemekte tereddüt göstermediler. Bu süreçte Bulgarların, az olmakla birlikte, bir kısmı Katolikliğe geçip küçük bir Bulgar Katolik cemaati oluşturdular.¹⁸ Nihayet devlet, 1870'te Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına onay verdi. Böylece Bulgarlara ait yeni bir Ortodoks kilisesi oluşmuş

¹³ Ermeni Gregoryen cemaati genellikle Ermeni cemaati olarak nitelendirilmekteydi. Makalede de bu şekilde kullanılmıştır. Protestanlaşan ya da Katolikleşen Ermeniler de Ermenilikten çıkmış/dönmüş kabul ediliyorlardı. Kişiler kendilerini Ermeni (Gregoryen), Protestan ve Katolik olarak tanımlarlardı. Bkz. Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London 1891, s. 146; Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 123.

¹⁴ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, c. 1, (çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşım Koç), Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 202.

¹⁵ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 373-374.

¹⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 119.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çev. Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 107.

¹⁸ Katolik Rum ve Bulgarlar için bkz. Elçin Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

oluyordu.¹⁹ Devlet, burada yaşayan topluluklara kiliselerini seçme şansı tanıyordu. Bulgarların büyük çoğunluğu, beklenene göre, kendi ulusal kiliselerini seçti. Ancak bu her zaman böyle değildi. Bulgarca konuşan toplulukların bir kısmı Patrikhane'den ayrılmadılar. Diğer taraftan Rumca konuşan bazı topluluklar da Bulgar kilisesine bağlanmayı seçti.²⁰ "Milli kilise"lerin oluşması aynı mezhepten ancak farklı etnik kökenlerden insanların birlikte yaşadıkları, komşu oldukları Makedonya gibi coğrafyalarda sorunları çözmek yerine daha karmaşık hale getirdi.

Hem misyonerlik faaliyetleri hem de milliyetçilik hareketleri, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Hıristiyan cemaatlerin ve toplulukların parçalanmasına ve kendilerini yeniden tanımlamalarına yol açtı. Etnik ve mezhepsel bölünmeler sıradan insanların yaşamlarını zorlaştıran şiddetli rekabetler ve kıskançlıklar üretip din adamları arasında yetki sorunları ortaya çıkardı. Cemaatler, bu süreçte, mensuplarının yaşamlarını sıkı bir şekilde kontrol etmeye, onların diğer cemaatlere mensup kişilerle ilişkilerini düzenlemeye daha doğrusu engellenmeye çalışacaktır. Bunu yapmak cemaatsel kimliği ayakta tutmanın ve güçlendirmenin bir aracıydı. Ancak farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden Hıristiyanların birbirlerine dokunabildikleri bir alan olarak, bu makalenin konusu olan, cemaatler arası evlilikler bunu yapmanın çok kolay olmadığını ortaya koymaktadır. Cemaatler, mensuplarının diğer cemaatlerden kişilerle evlenmesini ya da evli kalmasını cemaatsel birliğe yönelik bir tehdit olarak algılayacak ve böyle ilişkilere şiddetli bir tepki verecektir. Bu makale, imparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklerden yola çıkarak, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, hem tek tek kişilerin yaşamlarına hem de cemaatler arası ilişkilere nasıl yansımalarını anlamayı denemektedir.

Etnik ve Mezhepsel Sürtüşmelerin Gölgesinde Evlenmek

Osmanlı İmparatorluğu'nda ruhani liderlerin atanma beratlarında, nikâh ve bununla ilgili konularda tam yetkili oldukları özellikle belirtiliyordu. Evlilikler üzerindeki yetkileri ruhani liderlere, cemaatlerine mensup kişileri bir arada tutma ve kontrol etme imkânı sunuyordu. Ruhani liderler, maddi ve manevi yönleri bulunan bu ayrıcalıklarının sahiplenecek ve misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sorunlara karşı sıkı bir şekilde savunacaktır. 19. yüzyılda yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri ve buna bağlı olarak birçok kişinin mezhep değiştirmesi, Hıristiyan cemaatler arasında her zaman bir gerginlik alanı olarak var olmuş olan evlilik meselesinin²¹ daha belirgin bir sorun olarak ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Nikâh konusundaki yetki ruhani liderlere verildiği için 1830'da Katolik, 1850'de de Protestan cemaatinin devlet tarafından tanınmasından önce bu mezheplere geçenler nikâhlarının yeni

¹⁹ Süreç için bkz. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası*, s. 101-108.

²⁰ Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 135-136.

²¹ Robert Anhegger, "Bir Hıristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, sy. 47, (Kasım 1987), s. 18.

mezheplerinin gereklerine uygun bir şekilde kıyılması konusunda zorluklar yaşayacaktır. Bu yöndeki başvuruları reddediliyor, ruhani liderlerin izni dışında nikâh kıymaya teşebbüs edenler aforoz ediliyorlardı.²² Buna karşın Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler gizli bir şekilde nikâhlanıyor, bu konuda kendilerine yardımcı olabilecek din görevlileri bulmaya çalışıyordu. Bu şekilde kıyılan her nikâh ruhani liderlerin cemaat üzerindeki kontrolünü zayıflatıyordu. Cemaatler, böyle girişimleri geleneklerine aykırı buluyor, bu şekilde kıyılan nikâhların geçersiz sayılması, nikâhları kıyanların cezalandırılması ve bunların tekrarlanmaması konusunda gerekli tedbirlerin alınması için devlete başvuruyorlardı. Mensuplarının evlilikleri hususunda aynı hassasiyeti “millet” olarak tanınmalarından sonra Katoliklerin ve Protestanların ruhani liderleri de gösterecektir. Devlet, başvurular karşısında verdiği emirlerde, ruhani liderlerin evlilikler konusundaki yetkilerini sürekli bir şekilde yeniden teyit ediyordu.²³

Hıristiyan cemaatler ve topluluklar arasında etnik ve mezhepsel ayrılıkların temelini oluşturup evlilik ilişkilerini bir çatışma alanına dönüştüren anlaşmazlıklar, yaygın olarak, üç farklı şekilde kendini gösterecektir. Bunlardan birincisi ve en yaygın olanı, aynı etnik kökenlerden fakat farklı mezheplerden Hıristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Bu hususta Ermenilerin mezhepsel bölünmelerinden kaynaklanan sorunlar başı çekiyor, Süryaniler ve Asuriler gibi daha küçük cemaatler onları takip ediyordu. Rumeli coğrafyasında mezhep farklılıklarından kaynaklanan sorunlar son derece azdı. Ancak evlilikler, küçük bir cemaate sahip Katolik Bulgarlar ile Ortodoks Bulgarlar ve Katolik ya da Protestan mezhebine geçen Rumlar ile Ortodoks Rumlar arasında da bir sorun alanıydı. İkincisi, farklı etnik kökenlerden ancak aynı mezheplerden cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Aynı mezhepten olmalarına karşın Rumlar ve Bulgarlar arasında, yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı çıkan anlaşmazlıklar iki cemaatin mensuplarını yaralayan sonuçlar üretecektir. Üçüncüsü, farklı etnik köken ve mezheplerden cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Bunların bir kısmı, misyonerlerin faaliyetlerinden ya da milliyetçilikten bağımsız olarak, çeşitli önyargılara dayanan kadim sorunlardı. Mesela Rumlar ve Ermeniler arasında,

²² Protestanlara, “millet” olarak tanınmalarından birkaç yıl önce, 1846 tarihinde, kilise kurma ve evlilikleri kendi mezheplerinin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleştirme izin verilecektir. Misyonerler, hem bu gelişmeleri hem de imparatorluğun farklı coğrafyalarında Protestan mezhebinin gereklerine uygun bir şekilde kıyılan ilk nikâhları büyük bir sevinçle anlatırlar. Bkz. David Brewer Eddy, *What Next in Turkey Glimpses of the American Board's in the Near East*, The American Board, Boston 1913, s. 70-71; William E. Strong, *The Story of the American Board an Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s. 105-106; Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, s. 327; *The Missionary Herald*, c. XLIV/sy. 5, (Mayıs 1848), s. 164; c. XLVII/sy. 3, (Mart 1851), s. 75.

²³ Beydilli, II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830), s. 113-114, 124-125, 260-261; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 245-250. Ayrıca BOA, İE.DH: 13/1241 (20 Ramazan 1111/11 Mart 1700); BOA, C.ADL: 9/577 (24 Şevval 1208/25 Mayıs 1794); BOA, A.DVN: 2/52 (20 Cemaziyelahir 1259/18 Temmuz 1843); BOA, A.DVN: 37/23 (5 Recep 1264/7 Haziran 1848); BOA, A.DVN.MHM: 8/13 (29 Muharrem 1266/15 Aralık 1849).

Anadolu gibi birbirleriyle temas ettikleri coğrafyalarda, bu önyargıları yansıtan anlaşmazlıklar yaşanabiliyordu.²⁴

Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler kendilerini resmi olarak temsil edecek otoritelerin yokluğunda, engellemelere karşı koymakta zorluklar yaşıyorlardı. Ancak yine de hem kendi aralarında hem de eski mezheplerinden kişilerle evlenip yaşamlarına devam etmekten geri durmuyorlardı. ABCFM'nin yayın organı "The Missionary Herald"²⁵ bir kısmı pahalıya mal olmuş böyle evliliklere örnekler sunmaktadır. Bunlardan biri Suriye'de Rum Ortodoks kilisesini bırakıp Protestanlığa geçen genç bir gümüşçüyle ilgilidir. Gümüşçü, mezhep değiştirmeden önce sevdiği bir kızla nişanlanacaktır. Ancak akrabalarının ve kilisenin uyarılarıyla hareket eden kızın annesi, gümüşçüye, eski mezhebine geri dönmedikçe kızını kendisine vermeyeceği mesajını iletacaktır. Gümüşçünün, nişanlısından vazgeçmek pahasına, yeni mezhebenden vazgeçmemesi ilişkinin bir süreliğine kesilmesine sebep olacaktır. Kızın annesi daha sonra fikrini değiştirecek kızının, mezhep konusundaki isteklerinin karşılanması şartıyla, gümüşçüyle evlenmesine onay verecektir.²⁶

ABCFM'nin yayın organı, Rum Ortodoks kilisesinin karşı çıktığı böyle bir evliliğin gerçekleşmiş olmasının doğurduğu tepkiler hakkında ayrıntı sunmamıştır. Ancak başka örnekler üzerinden bunu tahmin etmek güç değildir. Aynı yayın organında, Trabzon'da eşi ve çocukları Protestanlığı kabul etmiş Ermeni bir kadının, 1845 tarihinde ölmesinden sonra gömülmesi hususunda yaşanan gerginliklere yer verilmiştir. Ermeni cemaati, ailesi yeni mezheplerini yani Protestanlığı bırakmadığı müddetçe, ölen kadının mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkacaktır. Ailenin ve Protestan misyonerlerin girişimleri ve valiliğe yaptıkları başvurular, cemaatin fikrini değiştirmeye yetmeyecektir. Kadının cenazesi, iki gün bekletildikten sonra, Ermenilerin hakaretleri altında taşınacak ve geleneklere aykırı bir şekilde bir Müslüman çiftliğinin kenarına gömülecektir.²⁷ Ermeni cemaati, kendilerinden olmasına karşın ölen kadını, sınırları aşmış Protestanlığı kabul etmiş biriyle evlendiği ya da evliliğini devam ettirdiği için ritüellere uygun bir cenaze merasiminden ve mezar yerinden mahrum bırakacak, geride kalan ailesini de aşağılayarak cezalandıracaktır.

Protestan misyonerlerin üzülmeye ancak Protestanlığa geçen kişilere boyun eğdirilemediği için gurur duyarak aktardıkları bu gerginlikler, evlilikler konusunda yaşanan anlaşmazlıkların, Protestan cemaatinin devlet tarafından henüz resmi

²⁴ 19. yüzyılda İstanbul'da, evde kalmış "genç ve güzel" olmayan bir Rum kızına talip olan bir Ermeni'nin, sırf Ermeni olmasından dolayı, reddedilmesinin ilginç bir hikâyesi için bkz. Alexander Van Millingen, *Konstantinapolis İstanbul*, (çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003, s. 166.

²⁵ Bu yayın organı Osmanlılar tarafından dikkatle takip ediliyordu. Bkz. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 163.

²⁶ *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 1, (Ocak 1845), s. 19.

²⁷ *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845), s. 298-300.

olarak tanınmadığı, bu nedenle cemaat mensuplarının ihtiyaçlarını karşılayacak ayrı bir kilisenin ve mezarlıkların olmadığı ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu durumda mezhep değiştirenler ya da farklı mezheplere mensup kişilerle evlenenler cemaatten dışlanmak, göç etmek ve öldüklerinde bir mezar yerinden mahrum bırakılmak gibi sert yaptırımları göze alarak hareket etmek zorundaydılar. Katolik ve Protestan cemaatlerinin “millet” statüsüne kavuşmalarından sonra bir güç dengesi oluşmaya başlayacak, farklı mezheplerden kişiler arasındaki evlilikler cemaat içi bir meseleden cemaatler arası bir soruna dönüşecektir.

Evlilikler üzerinden yaşanan tartışmalar dönemin cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilerin ana motiflerindendi. Farklı etnik kökenlerden ya da mezhepsel mensubiyetlerden kişiler arasındaki evliliklerin iki temel boyutu bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi evliliği yapan ya da yapmak isteyen kişilerle, ikincisi ise bu kişilerin mensup olduğu cemaatler ve cemaatlerin temsil ettiği kolektif kimlikle ilgilidir. Tek tek kişilerle kolektif kimliğin tezahürü olarak cemaatlerin istek ve beklentileri çoğunlukla farklıydı. Sıradan insanlar, farklı mezheplerden ya da etnik kökenlerden olmalarına karşın toplumsal yaşamda sürekli karşılaşıyor ortak bir dünyada yaşıyorlardı. Misyonerlerin yoğun çabaları, farklı mezhepler arasında bölünmüş ailelerin ya da akrabaların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.²⁸ Aile ve akrabalık bağları, mezhepsel yarılmaların iyice derinleştiği bir dönemde kişilerin, her şeye rağmen, ilişkilerini sürdürmelerini sağlayabiliyor, farklı mezheplerden aile mensuplarını uzlaşmaya zorluyordu. Protestan misyonerler bunun canlı tanıkları olacaktır. 1850'lerin sonlarında Urfa'dan aktardıklarına göre, biri yirmi iki diğeri yirmi beş yaşında evli iki kardeş Ermeni cemaatini bırakıp Protestan mezhebine geçecektir. Oğullarının mezhep değiştirmelerine öfkelenen baba onları, hiçbir şey vermeden evden kovacaktır. Eşleri de mezhep değiştirmiş kocalarıyla yaşamaktansa ölmeyi yeğlediklerini söyleyerek onları reddedecektir. Protestan misyonerlerin bir süre misafir edeceği iki kardeş gerginliğin yatışmasıyla birlikte çeşitli şartlar altında evlerine geri döneceklerdir. Buna göre, ne kendileri ne de babaları altmış gün boyunca Ermeni ya da Protestan ayinlerine katılmayacaktı. Muhtemelen baba ile çocukları mezhepsel mensubiyetleri üzerinden gerginlikler yaşamaya devam edeceklerdi.²⁹ Ancak akrabalık bağları kişilerin, mezhepsel aidiyetlerinden taviz verip bir arada kalmalarını ve ilişkilerini devam ettirmelerini sağlayabiliyordu.

Eşlerden mezhep değiştirip Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler genellikle erkekler oluyordu. Mezhep farklılığına rağmen evlilik devam edebiliyor, eşlerin mensup olduğu mezheplerdeki insanlar da zamanla buna alışabiliyordu. 1857'de Sivas'ta birkaç ay önce Ermeni mezhebini bırakıp Protestanlığa geçen Taşçı Mardiros adındaki birinin eşini kaybettikten sonra, onun nereye gömüleceği hususunda Protestan ve Ermeni cemaatleri arasında çıkan tartışmaya dâhil olan tanıdıklar, kadının Ermeni, kocasının ise Protestan olmasının anlaşılabilir olduğunu

²⁸ Armayis P. Vartooguan, *Armenia's Ordeal. A Sketch of the Main Features of the History of Armenia*, New York 1896, s. 37.

²⁹ *The Missionary Herald*, c. LIV/sy. 11, (Kasım 1858), s. 349.

“ve hatta el-yevm mahalle-i mezbûrede zevci Protestan ve zevcesi Ermeniye olarak bir şahsın dahi mevcut bulunduğunu” şeklindeki sözlerle anlatacaklardır.³⁰ Aynı kayıttan anlaşılacağı üzere eşler, evlilik yaşamı devam ederken farklı mezheplerden olmanın yükünü taşıyor, birbirlerine bağlı buldukları mezhebi telkin ediyor ya da cemaatleri bunu onlar adına yapıyordu. Telkinleri yapanlar genellikle mezhep değiştirenler ve onların yeni girdikleri cemaatleri oluyordu. Protestanlar da Mardiros’un ölüm döşegindeki eşine, ruhunun selameti için, böyle telkinlerde bulunacaktır.

Ne var ki eşlerden birinin mezhep değiştirdiği her evlilik devam etmiyordu. Böyle vakalar cemaatlerin, kendilerini mensuplarına hatırlattığı ve bunun üzerinden cemaatsel birliklerini güçlendirmeye çalıştıkları mücadele alanlarına dönüşebiliyordu. 1849’da Antep’te Protestan mezhebine geçen Kara Kırkor, eşiyile, Ermeni cemaatinin de dâhil olduğu büyük sorunlar yaşayacak ve ondan ayrılmak zorunda kalacaktır. Ermeni cemaatinden olan eşi, yetkililere sunduğu dilekçede mezhep değiştiren kocasını kesinlikle istemediğini dokunaklı sözlerle anlatacaktır. Kadın, Kara Kırkor’u istemediğini, “bizim ayinimizden çıkub Protestan milletine dâhil olmağla kendisini bir dürlü istemem” diye yazarak anlatacak, eşine geri dönmeye zorladığı takdirde kendisini “telef” edeceğini belirtecektir. Ölümü eşine dönmeye yeğliyor, “Allah ve Resul aşkına” Kara Kırkor’un elinden kurtarılmayı diliyordu. Onun kurtarılmaktan (“halâs”) kastettiği Kara Kırkor’a dönmeye zorlanmamasıydı.

Elbette böyle vakalar eşlerin, cemaatsel bağlılıklarıyla ve ailelerinin duruma nasıl tepki gösterdikleriyle birlikte düşünülmelidir. Kara Kırkor, “zevcesinin yine mezheb-i atîkinde kalmak üzere kendüye teslim” edilmesini isteyip inançlarına karışmayacağına söz verirken, Ermeni cemaati buna karşı çıkacaktır. Ermeni cemaati, yazdıkları dilekçede, etraflarında yeni “peyda” olmaya başlayan Protestanlara duydukları öfkeyi anlatacak ve “ayinimizden dışarı olan milletlere kız verilmemesine yed-i fakîrânelerimizde şevket-meâb efendim hazretlerinden fermân-ı hümâyûn vardır” şeklinde devam ederek, kadının mezhep değiştiren kocasına verilmesine kesinlikle karşı olduklarını belirteceklerdir.³¹ Kadınlar da mezhep değiştiren kocalarını istemeyebilirdi. Ancak olayın büyümesine ve ayrılıkla sonuçlanmasına sebep olan çoğunlukla cemaatlerin böyle vakalar üzerinden güç devşirmeye çalışan inatlaşmasıydı. Nihai olarak evli bir kadının karar verirken düşünmek zorunda olduğu çocukları ve kocası olmadan nasıl geçinebileceğiyle ilgili kaygıları olabiliyordu.³²

Evli olanların aksine, henüz evlenmemiş erkek ya da kızların mezhep değiştirmeleri daha kolay gerçekleşiyordu. Evlenmek isteyenler, zaman zaman

³⁰ BOA, HR.MKT: 183/48 (9 Recep 1273/5 Mart 1857). Benzer bir başka olay için bkz. BOA, HR.MKT: 145/43 (2 Ramazan 1272/7 Mayıs 1856).

³¹ BOA, A.MKT: 178/31 (7 Rebiülâhır 1265/2 Mart 1849).

³² *The Missionary Herald*, c. LI/sy. 5, (Mayıs 1855), s. 138-139.

ailelerinin desteğini arkalarına alarak³³ mezhep değiştirmekten ya da bu farklılığı göz ardı etmekten çekinmiyorlardı. Böyle vakalar karşısında sesini yükselten cemaatler, yapılanın geleneklerine aykırı olduğunu iddia edip devleti müdahale etmeye davet ediyorlardı. Şikâyetlere bağlı olarak yapılan soruşturmalar, genellikle, evlenmek isteyen ya da henüz evlenmiş çiftlerden birinin diğerinin mezhebine geçtiğini ortaya çıkarıyordu. Şikâyete konu olan kişiler, eski cemaatleri bunu kabullenmese de, mezhep değiştirdiklerini, bu nedenle eski mezhepleri ve cemaatleriyle ilişkileri kalmadığını ilan ediyorlardı. Böyle durumlar, zaman zaman yaralanmalara yol açan kavgalara sebep oluyor³⁴ ancak gerginlikler zamanla yatışıyordu. Konuyla ilgili kayıtlarda belirtildiği üzere olayları çıkaranlar, büyük bir ihtimalle cemaati yönlendirenlerin de görünmez desteğini alan, “ayak takımından” kişiler oluyordu.³⁵ Ne olursa olsun mezhep değiştirerek evlenmek isteyen bir kız ya da erkeğe kimse karışmıyordu. 1847’de Saruhan vilayetine bağlı Turgutlu’da bir Ermeni kızının “Rum milletine ittibâ” ederek bir Rum ile evlenmesinden sonra iki cemaat arasında çıkan gerginliğe devletin üretmeye çalıştığı çözüm, mezhep değiştirmeye her ne kadar sıcak bakılmasa da, kızın “aklı başında” olup özgür iradesiyle seçimini yaptığı, bundan dolayı duruma müdahale etmek için herhangi bir gerekçe olmadığı şeklinde olacaktır.³⁶

Mezhep değiştirmek, verilen sözlerin ve yapılan akitlerin bozulmasına sebep oluyor, çeşitli bağlılıkların yükünden kurtulmanın aracına dönüşebiliyordu. Birbirine düşmanlık besleyen farklı mezheplerin varlığı, evlenmek isteyenlerin hareket alanlarını genişletiyordu. Kişiler bunu mezhepsel sınırları, dayatmaları ve engelleri aşmak için kullanıyorlardı. İkisi de Bulgar Ortodoks cemaatine mensup Velikole adındaki bir kız ile eski nişanlısı Gorki’nin yapmaya çalıştıkları tam olarak buydu. Velikole, ikinci nişanını bozup eski nişanlısı Gorki ile evlenmek istediğinde, Bulgar Ortodoks kilisesi kendilerine engel çıkaracak ve nikâhlarını kıymayacaktır. Bağlı buldukları kilisenin kendilerine çıkardığı engeli aşmaya çalışan Velikole ve Gorki, Selanik’teki Bulgar Katolik Despotu’na başvurup nikâhlarının kıyılmasını sağlayacaklardır. Katolik mezhebine geçmişlerdi. Artık Ortodoks mezhebenden oldukları, bu nedenle, yapılan nikâhın geçerli olmadığı yolundaki şikâyetlerin hiçbir değeri yoktu.³⁷

Nişanlıların ya da evlilerin ikisinin mezhep değiştirmesinin ortaya çıkarabileceği sorunların üstesinden gelmek nispeten kolaydı. Oysa nişanlılardan ya

³³ Manisa’da on yedi yaşındaki Rum kızı Eleni’nin, Protestan mektebinde öğretmenlik yapan Simon ile evlenmesinin yarattığı tepkileri takip eden soruşturmalar, Eleni’nin ablası ve dayısının Protestanlığa önceden geçtiğini, babasının da evliliğe rıza göstermiş olduğunu ortaya çıkaracaktır. Bkz. BOA, DH.MKT: 1235/89 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908).

³⁴ Bkz. BOA, DH.TMIK.M: 29/38 (7 Şevval 1314/11 Mart 1897).

³⁵ BOA, DH.MKT: 1235/89 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908).

³⁶ BOA, MVL: 10/47 (27 Safer 1263/17 Şubat 1847).

³⁷ BOA, BEO: 287/21483 (21 Rebiülâhîr 1311/1 Kasım 1893). Ayrıca BOA, TFR.I.U.M: 18/1799 (28 Rebiülâhîr 1325/10 Haziran 1907).

da evlilerden birisinin mezhep değiştirmesi, tarafların yıllarını harcayacağı tartışma ve sürtüşmelere yol açabilmekteydi. 1850'lerde Musul'da Süryani Yakubi cemaatine mensup bir ailenin, aynı cemaatten biriyle nişanlı olan kızlarıyla birlikte Süryani Katolik cemaatine geçmesinin yarattığı ihtilaflar, Süryani Katolik, Süryani Yakubi, Ermeni ve Keldani cemaat temsilcilerinin müdahil olduğu ya da görüşlerine başvurulduğu Hıristiyanlığın nikâh usulleriyle ilgili dinsel bir tartışmaya dönüşecektir. Ailesi kızlarını, yeni cemaatlerinden birisiyle evlendirmek istiyorlardı. Yakubiler, kızın mezhep değiştirmeden önce kendi cemaatlerinden biriyle nikâhlandığını iddia ediyor, Katolikler ise bunu reddediyorlardı. Musul Mutasarrıfı'nın İstanbul'a yazdığı bilgilendirme yazısında, tarafların iddiaları, sundukları dilekçelerle birlikte dillendiriliyor meselenin, cemaatlerin İstanbul'da bağlı bulunduğu patrikliklere havale edilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu. Bu doğrultuda, Ermeni ve Katolik patrikliklerine yazılan tezkerelerde, konuyla ilgili nasıl bir yol takip edilmesinin gerektiği sorulacaktır. Katolik Patriği'nin 14 Mayıs 1859'da Bâb-ı Âli'ye verdiği cevapta, Hıristiyan mezheplerindeki nişan ve nikâh usulleri özetlenecek, mezhep değiştiren kızın Yakubi erkekle olduğu iddia edilen nikâhının bir söz bağından ibaret olduğunu anlatılacaktır. Patriğe göre, yapılması gereken, kızın Keldani, Yakubi, Katolik ve Ermeni cemaat temsilcilerinin de hazır bulunacağı bir ortamda Musul Mutasarrıfı tarafından çağrılarak kime varmak istediğinin sorulmasıydı. İstanbul'dan mutasarrıfa gönderilen emirde de bu görüş benimsenecek, eğer gerçekten kız ile Yakubi erkek arasında nikâh vuku bulmamış ise, Katolik Patriği'nin önerdiği yolun takip edilmesi istenecektir.³⁸

Musul'daki mezhep değiştirme ve nişan meselesinin birkaç cemaatin müdahil olduğu bir tartışma alanına dönüşmesi, önemli oranda, kızın mezhep değiştirmeden önce Süryani Yakubi cemaatinden biriyle nikâhlı olduğuna yönelik iddialardı. Osmanlı memurlarının tabiriyle "ihtilâf-ı efkâra" sebep olan böyle olaylar, farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel mensubiyetlerden kişiler arasındaki evliliklerin sorunlu bir alanına işaret etmektedir.³⁹ 1859'da Konya'da Ermeni cemaatinden evli

³⁸ Yalnızca yazışmaları birkaç ayı alan bu ilginç olay için bkz. BOA, HR.MKT: 285/4 (1275/1859) ve BOA, HR.MKT: 299/60 (1275-1276/1859). Benzer başka olaylar için bkz. BOA, BEO: 151/11311 (20 Recep 1310/7 Şubat 1893); BOA, MVL: 567/41 (19 Safer 1284/22 Haziran 1867).

³⁹ Artvin'de İstefan adlı birinin mezhep değiştirmeden önce nişanlı mı yoksa evli mi olduğuna yönelik tartışmalar, Ermeni ve Katolik Ermeni cemaatleri arasında uzun bir süre devam edecektir. İstefan, mezhep değiştirip Katolik cemaatinden Ermeni cemaatine geçmişti. Onun mezhep değiştirmesini içinden çıkılmaz hale getiren mezhep değiştirdikten sonra Ermeni cemaatinden bir kıza evlenmesiydi. Katolik cemaati onun mezhep değiştirmeden önce evli olduğunu, bu nedenle yeniden evlenmesinin mümkün olmadığını, Ermeni cemaati ise sadece nişanlı olduğunu, bu yüzden evlenmesinde bir sakınca bulunmadığını ileri sürecektir. Katolik cemaati, hem İstefan'ı hem de geçersiz olduğunu düşündükleri nikâhı kıyan Ermeni papazı Trabzon valisine şikâyet edecektir. Kışın ortasında Trabzon'a çağrılan İstefan, burada harcadığı bir aylık zaman ve çektiği zahmetler bir yana, on iki bin kuruşa yakın bir masraf yapacaktır. Meblağın yüksekliği, nikâh kıyılması hususunda ona yardımcı olanların da Trabzon'a çağrılmış olmasıyla ilgilidir. Bkz. BOA, HR.MKT: 239/60 (27 Ramazan 1274/11 Mayıs 1858) ve BOA, HR.MKT: 258/88 (19 Recep 1274/5 Mart 1858).

bir kadının “Rum mezhebine” geçmeye karar verip bunu vilayet meclisinde ve iki cemaatin temsilcilerinin önünde ıkrar etmesi, Rum ve Ermeni cemaatlerini yorucu bir tartışmaya sürükleyecektir. Rum cemaati, mezhep değıştiren kadının, kendi geleneklerine uygun bir şekilde, yeniden vaftiz edilmek üzere kendilerine teslim edilmesini istiyordu. Kadının “Ermeni ayinince icra edilmiş olan nikâhı Rumlar nazarında münfesi hukmünde[ydi].” Oysa Ermeniler, yeni bir vaftizin gerekliliğine inanmadıkları gibi “tebdil-i mezheble fesh-i nikâh olunamayacağı[n]” savunuyorlardı.⁴⁰ Devlet memurlarının “ihtilâf-ı efkâr”dan kastettikleri tam olarak buydu. Olayın nasıl geliştiğini bilmek maalesef mümkün değildir. Bununla birlikte benzer sorunlardan boşanmayla sonuçlandığını tahmin etmek güç değildir.

Kimliklerin yeniden tanımlanıp inşa edildiği bir dönemde, kendilerini mensuplarının birliğini korumakla yükümlü gören cemaatler, bunu sağlamak için, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde katı bir tutum takınmaktan çekinmiyorlardı. Mezhepler arası geçişlerin yaygın olduğu Osmanlı'nın son dönemlerinde, cemaate mensup kişilerin gözetim altında bulundurulması ve kiminle ilişki kuracaklarına dikkat edilmesi, cemaatsel birliğin sağlanması ve ayakta kalması adına bir zorunluluk olarak görülüyordu. Ruhani liderler, iki tarafın da aynı mezhepten olmasına karşın, istemleri dışında gerçekleşen ya da kontrol edemeyeceklerini düşündükleri evliliklere dahi karşı çıkabiliyorlardı.⁴¹ Bununla birlikte mezhepler arasındaki rekabet, kişilerin manevra alanlarını genişletiyor ve çeşitli baskılara karşın, istediklerine ulaşmayı kolaylaştırıyordu. Evlenmek için mezhep değıştirenlerin varlığı ya da farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasındaki evlilikler, kişilerin yaşamını düzenlemeye çalışmanın karşılık bulmasının pek kolay olmadığını göstermektedir. Kişilerin iç içe yaşadığı bir dünyada, kişiler arası ilişkileri etnik ya da mezhepsel sınırlar üzerinden tanımlamak ve düzenlemeye çalışmak ancak bir dereceye kadar mümkün olabiliyordu. Cemaatlerin, mezhep değıştirerek evlenmek isteyenlere karışmaya hakkı yoktu. Böyle durumlarda ortaya çıkan gerginlikler, yukarıda ifade edildiği gibi, olayın tarafı olanların hangi mezhepten olduklarını ilan etmesiyle birlikte yatışmaya başlıyordu. Bununla birlikte kişilerin mezhepsel aidiyetlerini ilan etmeleri sorunların bittiği anlamına gelmiyordu. Cemaatin kolektif kimliği, yaşanan hayal kırıklıklarını hafızasında saklıyor, zamanı geldiğinde etnik ve mezhepsel sınırları aşanlara hatırlatıyor, acı bir ders olmak üzere, bir cezalandırma aracı olarak kullanıyordu. Herhalde farklı mezheplere mensup evli çiftlerden birinin ölümü sonrasında yaşanan mezarlık sorunları, sınırları aşanları cezalandırmanın en iyi örneklerini oluşturmaktadır. Ölümle birlikte bekledikleri fırsatın geldiğini düşünen cemaatler,

⁴⁰ BOA, HR.MKT: 312/27 (1276/1859). Aynı özelliklere sahip başka bir olayda Ermeni bir erkek “Rum mezhebine” geçecek ve Rum kızla evlenecektir. Bkz. BOA, HR. MKT. 265/22 (10 Rebiülahir 1275/17 Kasım 1858).

⁴¹ Ayşe Ozil, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire A Study of Communal Relations in Anatolia*, Routledge, London-New York 2013, s. 103-104.

kendi mezheplerinden olmalarına karşın, eşleri farklı bir mezhepten olan kişilerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkabiliyorlardı.⁴²

Büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebinden ancak farklı etnik kökenlerden toplulukların yaşadığı Rumeli coğrafyasında, evlilikler üzerinden yaşanan sorunlar daha karmaşıktı. Burada tümü Ortodoks mezhebine mensup kiliseler arasında yetki sorunları yaşanmaktaydı. Bir Bulgar erkeği ile bir Rum kızı evlenmeye karar verdiklerinde nikâhları nerede kıyılmalıydı? Bulgar kilisesinde mi yoksa Rum kilisesinde mi? Bulgar bir papazın kıydığı bir nikâhı Rum bir papaz feshedebilir miydi? Her iki taraf da Ortodoks değil miydi? Soruları uzatmak mümkündür. Ne var ki cevaplarını vermek kolay değildir. Üsküp'e bağlı Koçana kazasının kaymakamı tarafından 2 Şubat 1908'de İstanbul'a gönderilen bir telgrafta bu soruların bir kısmına cevap aranacaktır. Hasan adındaki kaymakam, Eksarhane'ye bağlı Bele köyünden bir kız ile Patrikhane'ye bağlı Noviça köyünden bir delikanlının evlenmeye karar verdiklerini ancak nikâhın nerede ve kimin tarafından kıyılacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşandığını anlatıyordu. Bulgar din adamları, nikâhın kızın oturduğu köyün kilisesi tarafından kıyılmasının ayinlerinin bir gereği olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak Eksarhane'ye bağlı bir köye Patrikhane'ye mensup bir papazın girişine de köylülerin "kat'iyyen muhalefet edecekleri" açıktı. Kaymakam, kendi başına çözemediği bu sorunu İstanbul'a iletip nikâhın hangi kilisenin papazı tarafından kıyılmasının daha uygun olacağını soruyordu. Gönderdiği telgrafın altına, sorduğu sorulara cevap olarak iletilmek üzere alınan notlarda, erkeğin Patrikhane'ye mensup olmasından dolayı, nikâhın da aynı kiliseye mensup din adamları tarafından kıyılmasının uygun olacağı yazılmıştır.⁴³ Devlet memurlarının aldıkları kararların, düşmanlık duygusuyla beslenen ve birbirlerinin işine karışmaktan çok hoşlanan Bulgar ve Rum din adamlarını tam anlamıyla tatmin etmesi mümkün değildi.⁴⁴

Milli kiliselerin oluşmasıyla birlikte Rumeli'de Rum ve Bulgar kiliseleri arasında düşmanlığa varan amansız bir rekabet ortaya çıkmıştır. Evliliklerin de bir parçasını oluşturduğu bu rekabet, sıradan insanların yaşamlarına çoğunlukla sorun olarak yansımaktaydı.⁴⁵ Aynı mezhepten olmaları Eksarhane ve Patrikhane'ye bağlı kişiler arasındaki evliliklerin mezhepsel gereklilikler üzerinden tartışılmasına engel oluyordu. İki kilisenin de Ortodoks olması birinin kıydığı nikâha diğnerinin müdahale edebilmesine zemin oluşturuyordu. 28 Mayıs 1907'de Adliye ve Mezâhip Nezâreti'nden Rumeli Vilayetleri Müfettişliği'ne (Rumeli vilâyât-ı şâhânesi müfettişiyet-i celilesine) gönderilen yazıda, Rum ve Bulgarların Ortodoks mezhebinden olmasının yer yer birbirlerinin nikâhlarına karışmalarına sebep olduğu

⁴² *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845), s. 298-300; BOA, HR.MKT: 183/48 (9 Recep 1273/5 Mart 1857); BOA, HR.MKT: 145/43 (2 Ramazan 1272/7 Mayıs 1856).

⁴³ BOA, TFR.I.KV: 188/18770 (29 Zilhicce 1325/2 Şubat 1908).

⁴⁴ BOA, DH.MKT: 2146/106 (27 Recep 1316/11 Aralık 1898).

⁴⁵ BOA, TFR.I.KV: 120/11984 (26 Muharrem 1324/22 Mart 1906) ve BOA, TFR.I.KV: 130/12906 (21 Rebiülahir 1324/14 Haziran 1906).

belirtilmektedir. Bu yazı, Bulgar kilisesinin kıydığı bir nikâhın yıllar sonra Rum kilisesi tarafından feshedilip, kadının başka birisine nikâhlanmasının ortaya çıkardığı sorunların bir ürünüydü. Yazıda, yukarıda sorulan sorular tekrarlanıyor ancak taraflardan birini küstürme ihtimali olan bu gibi karmaşık durumlar karşısında, “idâre-i maslahata himem” gösterilmesinin en uygun yol olacağı anlatılıyordu.⁴⁶

Cemaat içi ve cemaatler arası sorunların karmaşıklığı ve bir türlü çözüme kavuşturulamaması devletin hakemliğini ve müdahalesini gerektiriyordu. Bunu olayların tarafı olan kişiler ve ruhani liderler de talep ediyordu. Ne var ki devlet, cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilere müdahale etmeye istekli değildi. Devletin tüm kademelerindeki memurlar, cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilere ve gerginliklere müdahale etmemeyi farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden topluluklar arasındaki tarafsızlığın bir gereği olarak ilke edinmişti. Mağdur olduğunu düşünen ya da isteklerini devlet eliyle gerçekleştirmeyi uman taraflar, devletin müdahale etmesini istiyorlardı. Öyle ki taşrada, böyle sorunları cemaatlerin kendi iç meselesi olarak görüp müdahale etmekten ısrarla kaçınan devlet memurlarıyla, tam tersini isteyen cemaat liderleri arasında ilginç tartışmalar meydana gelmiyor değildi. Yerel yetkililerin olaylara müdahale konusundaki isteksizliği ihmalkârlık ve tarafgirlik olarak görülebiliyordu. Dini liderler, tamamen bu nedenlerle, yerel yetkilileri suçlayıcı bir dil kullanmaktan çekinmiyorlardı.⁴⁷

Devletin, cemaat içi ve cemaatler arası sorunlara müdahale etmek ve ilişkileri düzenlemek konusundaki isteksizliği, geleneksel olarak buna yatkın olmamasının dışında, anlaşılabilir rasyonel nedenlere dayanmaktaydı. Evlilikler konusunda “idâre-i maslahata” başvurulmasının en azından birkaç sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi devletin, cemaatlere eşit mesafede durma isteği ve zorunluluğuyla ilgiliydi. Yukarıda kendisinden bahsedilen Musullu nişanlı bir kızın ailesiyle birlikte Süryani Katolik cemaatine geçmesi ve bu cemaatten birisiyle evlendirilmek istenmesinin, Süryani Katolik ve Süryani Yakubi cemaatleri arasında yarattığı gerginliği İstanbul’a aktaran Musul Mutasarrıfı kızın, devletin müdahalesiyle bir cemaate verilmesinin diğerinin memnuniyetsizliğine ve “bir takım kıl u kâl[e]” sebep olacağını çok güzel bir şekilde anlatmıştır. Ona göre, sorunun taşradaki cemaatlerin İstanbul’da bağlı bulunduğu patrikliklere havale edilmesi daha uygun olacaktı.⁴⁸ Devlet memurları, böyle durumlarda taraflardan birinin lehine atacakları adımların sorunu çözmediği gibi cemaatlerin hamisi konumundaki devletlerin de müdahalesine sebep olabileceğini iyi biliyorlardı.⁴⁹ Bu da müdahale etmek konusundaki isteksizliğin ikinci sebebinin oluşturmaktaydı. Sorunlar, yabancıların müdahalelerine yol açmadan, cemaatlerin kendi içinde hızlı bir şekilde

⁴⁶ BOA, TFR.I.UM: 18/1799 (15 Rebiülahir 1325/28 Mayıs 1907).

⁴⁷ Bkz. BOA, BEO: 151/1131 (20 Recep 1310/7 Şubat 1893).

⁴⁸ BOA, HR. MKT: 285/4 (19 Recep 1275/22 Şubat 1859).

⁴⁹ Bunun için şu çalışmaya bakmak konuyla ilgili bir fikir edinmeye yetecektir: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2004.

çözülmesi, kamu düzenini tehdit edecek hale gelmemeliydi. Kamu düzeni tehlikeye girdiğinde müdahale kaçınılmaz oluyordu. 1897'de Midyat'ta Süryani Kadım bir kızın Süryani Protestan bir erkeğe nikâhlanmasından sonra iki cemaat arasında çıkan olaylarda üç kişi yaralanmıştır. Yerel yetkililer, olaya müdahale edip kalabalığı dağıtmış ve olaylardan sorumlu tutulan on bir kişiyi tutuklamıştır.⁵⁰

Üçüncüsü, farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklerin, nihai olarak, dini bir mesele olmasıyla ilgiliydi. Her cemaat kendi mezhepsel doğruları çerçevesinde hareket ediyor ve bunu dayatmaya çalışıyordu. Nikâhın hangi şartları gerektirdiği, hangi durumlarda fesh edilebileceği ve mezhep değiştirmenin var olan bir evlilik bağını nasıl etkilediği gibi konuyla ilgili soru ve sorunlar cemaatlerin kendi aralarında anlaşarak çözebilecekleri meselelerdi. Devlet memurlarının yapması gereken, bu tartışmaların bir parçası olmaktan ziyade, konuyla ilgili bir şikâyete verilen cevapta belirtildiği üzere, "nesâyih" ile yetinmekti.⁵¹

Bununla birlikte evliliklerin ürettiği bazı sorunlar "nesâyih[ten]" daha fazlasının yapılmasını zorunlu kılıyordu. Evli kişilerin mezhep değiştirmesi kadınları ve çocukları mağdur edebiliyordu. Evlilik bağından kurtulmak arzusuyla mezhep değiştirenler vardı. Bunun ne kadar yaygın olduğunu bilmek mümkün değildir. Ancak bu durumdan etkilenen kadın ve çocuklarla ilgili yazışmalar sorunun, devletin ve cemaatlerin dikkatini çekecek boyutlarda olduğuna işaret etmektedir. Kadın ve çocuklara dokunan vakalar devletin de ilgisini çekiyordu. 1858'de Rum ve Ermeni patrikliklerine gönderilen bir tezkerede, "terk-i evlâd ve 'iyâl arzusuyla tebdil-i mezheb idecek" kişilere dikkat edilmesinin kadın ve çocukların sefil olmaması için ne kadar mühim olduğu hatırlatılmıştır. Devlet, "terk-i mezhep" edecek kişilerin niyetlerinin araştırılmasını talep ediyordu. Kişilerin mezhep değiştirmesine onay verilmeden önce, terk etmek istediği karısı ve çocukları için nafaka tahsis edildiği takdirde sorunun aşılacağına inanılıyor, bunun patriklikler tarafından yapılması bekleniyordu.⁵² Devletin çağrısı, nişanlı ya da evli kişiler için mezhep değiştirmenin bireylerin kendisini aşan etkilerine göndermede bulunmaktadır.

Mezhepler arası geçişlerin ve etnik sorunların doğurduğu karmaşayı fırsata çevirmeye çalışanlar vardı. Devlet, böyle kişilere izin verilmemesi gerektiğini düşünüyordu. Miras meselesi bu hususta ön plana çıkıyordu. Farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden kişilerle evli akrabalarını ya da onların eşlerini mirastan mahrum etmek isteyenler, dönemin gergin iklimini, arzularını gerçekleştirmenin meşru bir zemini ve bahanesi olarak kullanmaya çok hevesliydi. 20. yüzyılın başında Manastırlı dul bir kadın, böyle bir sorunla mücadele etmek

⁵⁰ Bkz. BOA, DH.TMIK.M: 29/38 (7 Şevval 1314/11 Mart 1897).

⁵¹ BOA, DH.MKT: 2146/106 (27 Recep 1316/11 Aralık 1898).

⁵² BOA, HR.MKT: 227/74 (28 Cemaziyülahir 1274/13 Şubat 1858); BOA, HR.MKT: 265/22 (10 Rebiülâhîr 1275/17 Kasım 1858); BOA, HR.MKT: 275/98 (5 Recep 1275/8 Şubat 1859); BOA, HR.MKT: 276/29 (9 Recep 1275/12 Şubat 1859).

zorunda kalacaktır. Akrabaları tarafından ölen kocasının mirasından mahrum edilmek isteniyordu. Kostantina adındaki bu kadın, Rumeli Müfettişliği'ne yazdığı dilekçede, kocasının akrabalarından şikâyetçi olacak ve onları kocasından miras kalan evi kendisinden almaya çalışmakla suçlayacaktır. Kocasının akrabalarına göre, Kostantina ölen kocasının "taht-ı nikâhında" değildi. Bu nedenle ona mirasçı sayılamazdı. Kostantina'nın anlattığına göre ise, nikâhlarını kıyan papaz "evvelce Rum papası iken şimdiki halde Ulah papaslığına tahvil-i memuriyet" etmişti. Papazın Ulah kilisesine geçmeyi tercih etmiş olması, kocasının akrabaları ve Rum kilisesi için nikâhın geçersizliğini iddia etme fırsatını sunuyordu.⁵³ Amaç kadını evinden yoksun bırakmaktır. Devletin, çocuklar ve Kostantina gibi mağdur edilen ya da edilmek istenen kadınlar için yaptığı "ihtiyatlı" müdahalelerin pratikte ne kadar karşılık bulduğunu tespit etmek son derece güçtür.

Sonuç

Evlilikler gibi imparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden Hıristiyan topluluklar ve cemaatler arasında sorun üreten ilişki alanlarına yoğunlaşmak, cemaatler arası ilişkilerin anlaşılmasına ve genel olarak Osmanlı tarihyazımına birkaç açıdan önemli katkılar sağlayabilir. Evlilik gibi sorun alanlarını çalışmak, farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden insanlar arasındaki ilişkileri yalnızca Müslüman ya da Hıristiyan gibi üst kimlikler üzerinden anlatmaya çalışmanın ne kadar yetersiz olduğunu göstermektedir. Toplumsal ilişkilerin şekil almasında ve sürdürülmesinde Müslüman ya da Hıristiyan üst kimliğinin önemi yabana atılmamalıdır. Ancak bu tanımlamaların alt kimlikleri, çeşitliliği ve kimlikler arasındaki geçişleri görmezden gelmeye yol açabilecek homojenleştirici yanının da farkında olunmalıdır. Böyle bir tehlikeyi görmezlikten gelmek, makalede kendisinden bahsedilen somut ve son derece yakıcı sorunların önemsiz görülmesi ve Müslim-gayrimüslim karşıtlığı gibi daha "büyük" ve "önemli" görülen sorunlara feda edilmesi sonucunu doğuracaktır.

İmparatorluğun son dönemlerinde evlilikler üzerinden yaşanan sorunlar, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden sıradan insanların gündelik yaşamlarına ve cemaatler arası ilişkilere nasıl yansıdığına anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Sıradan insanlar, misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gibi ilişkilerin yeniden tanımlanmasına sebep olan gelişmelerin yarattığı kavganın kurbanı olabiliyorlardı. Birçok kişi kendisini, etnik ve mezhepsel farklılıkların yol açtığı kavga ve inatlaşmanın ortasında bulup trajik hikâyelerin bir parçası olabiliyordu. Ancak aynı kişiler, bu gelişmeleri hareket

⁵³ BOA, TFR.I.ŞKT: 92/9148 (26 Cemaziyülevvel 1324/18 Temmuz 1906). Rum cemaatinden bir erkek ile Ermeni Katolik cemaatinden bir kadın arasındaki nikâh meselesi ve bunun mirasla ilgili boyutlarına dair benzer bir olay için bkz. BOA, BEO: 1312/98359 (12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899); 1329/99625 (15 Safer 1317/25 Haziran 1899); 1339/100355 (2 Rebiülahir 1317/10 Ağustos 1899); 1369/102656 (6 Cemaziyülevvel 1317/12 Eylül 1899); 1473/110457 (19 Zilhicce 1317/20 Nisan 1900).

alanlarını genişleten, ve özellikle, mezhepsel sınırları ve dayatmaları aşmalarını kolaylaştıran gelişmeler olarak da görebiliyorlardı. Mezhepsel sınırları ve dayatmaları yapmayı arzu ettikleri evliliklerine engel olarak gören kişiler, kabul görüp hoş karşılanacakları yeni bir tercihte bulunmaktan çekinmiyorlardı. Böyle kişiler, arzu ettiklerine ulaşmak için, mezhepler arası rekabetin kendilerine sunabileceği imkânların tümünü kullanıyorlardı.

İmparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerin zeminini oluşturduğu gerginlikler cemaatsel sınırların aşınmasına katkı sağlayacaktır. Farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasında yapılan evlilikler ya da evlenmek için mezhep değiştirenlerin varlığı bunun pratikteki yansımalarından biri olacaktır. Cemaatlerin, sınırları aşmaya çalışanlara yönelik sert tedbirlerinden ve cezalandırma girişimlerinden beklenen cemaatsel birliğin sağlanmasıydı. Ne var ki bunun tam tersi oluyordu. Farklı mezheplerden kişilerle evlendikleri ya da evli kalmaya devam ettikleri için öldüklerinde dini kurallara uygun bir cenaze merasiminden ve mezar yerinden mahrum edilmek gibi inananlar için son derece incitici ve ürkütücü tedbirlere ve cezalandırma girişimlerine karşın kişiler, evlenmek üzere ya da daha başka sebeplerle mezhep değiştirmekten vazgeçmiyorlardı. Katolik ve Protestan cemaatlerinin "millet" statüsünü kazanması mezhep değiştirmeyi daha az korkutucu kılacaktır. Diğer taraftan, Rumeli'de Ortodoks kilisesinin milliyetçiliğin etkisi altında bölünmesi, aynı mezhepten ancak farklı etnik aidiyetlerden din adamları arasında yetki sorunlarına yol açacaktır. Yetki sorunları, Eksarhane'ye bağlı bir din adamının kıydığı nikâhın Patrikhane'ye bağlı bir adamı tarafından feshedilmesi (ya da tam tersi) gibi inatlaşmalar doğuracaktır. Farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasındaki evlilikler, misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gibi gelişmelerin etkisi altında kalan cemaatlerin, geleneksel yapılarının aşındığını ve kendilerini yeniden tanımlamak zorunda kaldıklarını göstermektedir.

Anadolu'da özellikle Ermeniler arasında evliliklerden kaynaklanan sorunlar, 19. yüzyılın son çeyreğinde azalma eğilimi gösterecektir. Bunun iki temel nedeni bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde üç Ermeni cemaati arasında bir denge oluşmuş olmasıydı. Önce Katoliklerin ardından da Protestanların cemaatleşme ve "millet" olarak tanınma süreçleri sancılı olacaktır. Ancak zaman geçtikçe cemaatlerin birbirlerine yönelik tehditleri azalacak ve tahammülün sınırları genişleyecektir. Bundan daha önemli olan ikincisi, ulusal bilinçlenme ve imparatorluğun son dönemlerinde yaşanan gelişmelerin farklı mezheplerden Ermenileri birbirlerine yaklaştıracak olmasıyla ilgilidir. Devlet ile Ermeniler ya da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan sorunlar farklı mezheplerden Ermenilerin arasındaki problem alanlarının ikincil plana düşmesi sonucunu doğuracaktır. Rumeli'de ise etnik kimliklerin tetiklediği ayrılıkların artarak devam etmesi, farklı etnik kökenden ancak aynı mezhepten kişiler arasındaki evliliklerin bir sorun alanı olarak varlığını devam ettirmesi sonucunu doğuracaktır.

Son olarak, farklı etnik ya da mezhepsel kökenlerden Hıristiyanların, evlilikler gibi birbirlerine dokunabildikleri ilişki alanları üzerinden yaptıkları incitici

mücadeleyi okuyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, cemaatlerin birlikte var olma zemininin gündend güne kaybolduğu düşüncesine kapılacaktır. Bu, kısmen doğru olan bir düşüncedir. Çünkü aynı dönemlerde bu kavga ve sürtüşmelerin anlamsız olduğunu düşünenlerin sayısı da az değildi. Ne var ki sertlik yanlılarının katı ve tehdit edici tutumu, mutedil tavırların ön plana çıkmasına engel oluyordu. Vartan Paşa'nın 19. yüzyılın ilk yarısında, mezhep farklılığından dolayı birbirlerine kavuşamayan biri Ermeni diğeri Katolik Ermeni iki gencin acıklı hikâyesini anlattığı romanında, mezhep farklılığını ve bunun kişilerin evlenmesine engel oluşturduğu fikrini anlamsız ve cahilce bulunlar vardı. Ancak bunların sesi, Ermeni kızı Akabi'ye alaka gösterip âşık olan Katolik Ermeni Hagop'un, "şeytanın kucağından" kurtarılması seferberliği arasında yitip gidecektir.⁵⁴

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrâk Odası Evrâkı (BEO): 151/11311; 287/21483; 1312/98359; 1329/99625; 1339/100355; 1369/102656; 1473/110457.

Cevdet Adliye (C.ADL): 9/577.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1235/89; 2146/106.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat (DH.TMIK.M): 29/38.

Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR.MKT): 183/48; 145/43; 312/27; 239/60; 258/88; 265/22; 275/98; 276/29; 285/4; 299/60; 265/22; 227/74.

İbnülemin Dâhiliye (İE.DH): 13/1241.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL): 10/47; 567/41.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrâkı (TFR.IKV): 188/18770; 120/11984; 130/12906.

Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT): 92/9148.

Rumeli Müfettişliği Umûm Evrâkı (TFR.I.UM): 18/1799.

Sadâret Divanı Kalemi Evrâkı (A.DVN): 2/52; 37/23.

Sadâret Divanı Mühimme Evrâkı (A.DVN.MHM): 8/13.

Sadâret Mektubî Kalemi Evrâkı (A.MKT): 178/31.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD): 1925/13.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, Matba'a-i Osmaniye, İstanbul 1891/1892.

Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Anhegger, Robert, "Bir Hristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, sy. 47, (Kasım 1987), s. 17-20.

⁵⁴ Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi İlk Türkçe Roman (1851)*, (haz. A. Tietze), Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 79.

- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (çev. Devrim Evcı), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Barkley, Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London 1891.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, c. 2, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara 2003.
- Beydilli, Kemal, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.
- Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarib-i Çelebizâde*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1865.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Eddy, David Brewer, *What Next in Turkey Glimpses of the American Board's in the Near East*, The American Board, Boston 1913.
- Frazece, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, (çev. Cemile Erdek), Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, c. 1, (çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşım Koç), Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Karpat, Kemal H., *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çev. Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Macar, Elçin, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2004.
- Ozil, Ayşe, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire A Study of Communal Relations in Anatolia*, Routledge, London-New York 2013.
- Prime, E. D. G., *Forty Years in the Turkish Empire or, Memoirs of Rev. William Goodell*, Robert Carter and Brothers, New York 1877.
- Salt, Jeremy, "Trouble Wherever They Went: American Missionaries in Anatolia and Ottoman Syria in the Nineteenth Century", *The Muslim World*, c. 92, (2002), s. 287-313.
- Strong, William E., *The Story of the American Board an Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 1, (Ocak 1845); c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845); c. XLIV/sy. 5, (Mayıs 1848); c. XLVII/sy. 3, (Mart 1851); c. LI/sy. 5, (Mayıs 1855); c. LIV/sy. 11, (Kasım 1858).

- Van Millingen, Alexander, *Kostantinapolis İstanbul*, (çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003.
- Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi İlk Türkçe Roman (1851)*, (haz. A. Tietze), Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.
- Vartooguian, Armayis P., *Armenia's Ordeal. A Sketch of the Main Features of the History of Armenia*, New York 1896.